

ҚОЗИ БАЙЗОВИЙ ЎЗ ЗАМОНАСИНИНГ ЗАБАРДАСТ АЛЛОМАЛАРИДАН БИРИ

Иззатилла Маҳкамович Юлдашев

Тошкент Ислом институти катта ўқитувчиси

ARTICLE INFO.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2024 LWAB.

Қози Байзовийнинг тўлиқ исми Абдуллоҳ ибн Абул Қосим Умар ибн Муҳаммад ибн Абул Ҳасан Али ал-Байзовий. Абулхойр деган куняси ҳам бўлган. Носириддин деб лақаб олган эди ва Қози номи билан танилган эди.¹ Қози Байзовийнинг насаби Байзо шахрига боғлиқ. (Байзо араб тилидан таржима қилинганда “оқ ранг” маъносини билдиради). Бунинг сабаби Байзо шахрида узокдан кўриниб турадиган оқ рангдаги қалъа бўлган. Шунинг учун ҳам бу шаҳар Байзо деб номланган.²

Қози Носириддин Байзовий Шероз минтақасига қарашли Байзо ўлкасида дунёга келди. Тарихчилар асарларида Байзовийнинг қайси санада туғилганини келтиришмаган. Лекин Байзовий ҳижрий 7 аср олимларидан ҳисобланади. Қози Байзовий илмли ва баракали уйда вояга етди. Бошланғич диний билимларни отасидан олди ва кейинчалик ўз асрининг машхур уламоларидан дарс олди. Илм ичида яшаб ундан озиқланди. Аста-секин юқори даражаларга эришиб, Куръони карим ва фикҳ ва усулул фикҳни тўлиқ ўзлаштирди. Бундан ташқари калом илми, мантик, тарих, фалсафа фанларида ўта мохир эди. Шунинг учун ҳам уламолар у хақида шундай фикр билдиришган: “Байзовий - машхур имом, ўтқир фахмли, солих, ибодатгўй, фақиҳ,

¹Қаранг: Тожуддин Абу Наср Абдулвахҳоб ибн Тақиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5. - Қоҳира. «Хусайния» нашриёти, 1974 й. – Б. 59

Абул Фалоҳ Абдулхай ибнул Имад ал-ханбалий. Шазарот аз-заҳаб фи ахбари миназ заҳаб. Ж-5. – Байрут. “Мактаба” тижорий нашриёти, 1999 й – Б. 392

Ҳофиз Жалолиддин Абдурроҳман ас-Суьутий. Бағият ал-виъа. Ж- 2. – Қоҳира. “Исо ал-бобий ал-ҳалабий” нашриёти, 1965 й – Б. 50

Жамолиддин Абдурраҳим ал-Аснавий. Тобақот аш-шофиъия лил Аснавий. Ж-1. - Бағдод. “Иршод” нашриёти. х. 1390 й – Б. 283

Исмоил ибн Умар ибн Касир ал-Қураший ад-димашкий. Ал-бидая ван ниҳая. Ж-13. - Байрут. «Мактабатул маориф» нашриёти, 1977 й –Б. 309

Абдуллоҳ ибн Асъад ал-Ёфийий. Миръотул жинон ва ғойротул яқзон фи маърифати ма юътабару мин ҳавадисиз замон. Ж-4. – Қоҳира. “Хусайния” нашриёти. 2001 й –Б. 220

Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2 - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й. –Б. 79

Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбахоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Кум. «Муҳр истивор» нашриёти, х. 1391 й. –Б. 136

²Ёқут ибн Абдуллоҳ Ҳамавий. Муъжамул булдан. Ж-2. – Қоҳира. “Саодат” нашриёти, 1906 й –Б. 335

машхур мутакаллим, муфассир, муҳаддис, адолатли қози эди”³.

Байзовий отаси билан ўша даврда форс ўлкасининг пойтахти ҳисобланган Шероз шаҳрига сафар қилди. Ўша даврда Шероз тинч ва хавфсиз шаҳар бўлгани учун уламоларнинг севимли маскани эди. Зеро бу даврда ислом олами мўғил-татарларнинг ҳужумидан хавотирда эди. Шунинг учун ҳам Шерозда нуфузли уламолар йиғилган, Байзовий эса илм излаб сафар қилиш ўрнига ҳаётининг асосий қисмини мана шу ерда ўтказган эди. Байзовий илм булоғидан ичди ва ўз маҳоратини ошириб борди, натижада кўплаб фанлардан дарс бера оладиган устоз бўлиб етишди. Бироз вақт ўтиб Байзовий Шероз қозиларинг қозиси (қозиул кузот) мансабига тайинланди. Бу мансабга эришишига “Анворут танзил ва асрорут таъвил” номли тафсир китоби сабабчи бўлди. Бу ҳақида Хавонисорий шундай дейдилар: “Байзовийнинг мана шу китоби дунёга машхур бўлишига, ўз даврининг султониغا яқин бўлишига, қозилик мансабига тайинланишига сабаб бўлди. Бир куни Байзовий тафсир китобини султоннинг ҳузурига олиб борди ва бу китоб султонга манзур бўлди. Натижада султон ҳазратларидан бу арзирли иш эвазига хоҳлаган лавозимни сўраши мумкинлигини айтди. Байзовий Байзо шаҳрига қози бўлишни ихтиёр қилди”⁴.

Кўп ўтмасдан ўзининг ҳақгўйлиги туфайли қозилик мансабидан кетди. Натижада мансабига қайтиш ниятида Табриз шаҳрига сафар қилди. Субкий “Тобақот аш-шофиъийя ал-кубро” китобида шундай дейдилар: “Байзовий қозилик лавозимидан кетганидан сўнг Табризга сафар қилди. Унинг шаҳарга кириб келиши фозил кишиларнинг илм мажлисига тўғри келиб қолиб ҳеч ким таниб қолмаслиги учун охири қаторларга ўтирди. Мударрис мажлисда ўтирганларга ҳеч ким жавобини билмаса керак деб нозик савол бериб унга жавоб беришларини сўради. Шу пайт Байзовий мударрисни ҳайратда қолдириб жавоб бера бошлади ва саволнинг тартибида камчилик борлигини тушунтириб берди. Мударрисни синаб кўриш учун савол бериб кўрди, мударрис эса саволга жавоб бера олмади. Бу мажлисда султоннинг вазири ҳам бор эди. Байзовийни мажлисдан турғазиб олдига чақириб кимлиги сўради. Байзовий ўзини таништирди ва Табриз шаҳридан келганини айтди. Вазир уни икром қилиб муқофот ажратиб берди”⁵.

Калом илмига доир “Китабут таволей” , “Изоҳ”, “Мисбахул арвоҳ” номли китобларни ёзган.⁶ Байзовий Шофеъий мазҳабида эди. Ўша пайтда Форс ўлкаси, Хуросон ва Бағдод ҳудудларида шофеъийлик мазҳаби кенг тарқалган эди. Шунинг учун ҳам Байзовий мана шу мазҳабни ихтиёр қилган. Қуръон оятларини тафсир қилаётиб бошқа мазҳаб фақиҳларининг фикрларини ҳам келтириб ўтади.

Байзовий Форс ўлкасида жойлашган Табриз шаҳрида ҳижрий 685 йилда вафот этган.⁷ Лекин тарихчилар Қози Байзовийнинг қачон вафот этгани тўғрисида ихтилоф қилганлар. Субкий⁸ ва Аснавий⁹ 691 йилда вафот этган дейдилар. Ибн Касир¹⁰ ўзининг тарих китобида, Хованисорий¹¹

³Абдуллоҳ Мустафо Мароғий. Ал-фатҳул мубийн фи тобақотул усулийин. Ж-1. – Қоҳира. “Муҳаммад Амин” нашриёти, 1948 й –Б. 77

⁴Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбахоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й - Б. 134

⁵Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Тақиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5 - Қоҳира. «Ҳусайния» нашриёти, 1974 й –Б. 59

⁶Жамолиддин Абдураҳим ал-Аснавий. Ниҳаятус суал фи шарҳи минҳажил вусул. Ж-1 - Қоҳира. «Салафия» нашриёти, х 1343 й –Б. 6

⁷ Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбахоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Мухр истивор» нашриёти, х. 1391 й . –Б. 134

⁸Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Тақиюддин Субкий. Тобақотуш шафиъиятил кубро. Ж-5. - Қоҳира. «Ҳусайния» нашриёти, 1974 й . –Б. 59

⁹Жамолиддин Абдураҳим ал-Аснавий. Тобақот аш-шофиъия лил Аснавий. Ж-1. - Бағдод. “Иршод” нашриёти. х. 1390 й –Б. 273

¹⁰Исмоил ибн Умар ибн Касир ал-Қураший ад-Димашқий. Ал-бидоя ван ниҳоя. Ж-13. – Байрут. “Мактабатул маъориф” нашриёти, 1977 й –Б. 309

ва жумхур тарихчилар Қози Байзовий 685 йилда вафот этган дейдилар. Шихоб ал-Хифой Анворут танзил китобига ёзган хошиясида шундай дейдилар: “Тарихчилар наздида Қози Байзовий жумодул-уло ойида тахминан 719 йилда вафот этган. Бу ишончли хабардир”.¹²

Аллома Жалолиддин Суютий ўзининг *الوعاة بغية* асарида у зот ҳақларида: Имом аллома, фикх, усул, араб тили, мантик илмлари билимдони, узокни кура биладиган, солиҳ, обид, шофибий деб таърифлайди.

Қози Байзовийга оид асарлар

1. “Анворут танзил ва асрорут таъвил” деб номланган тафсир китоби. Унинг номи дунёнинг турли бурчакларига тарқалган бўлиб, кўплаб уламолар яхши қабул қилдилар ва кўплаб шарҳ ва хошиялар битишди. Бу асар Қози Байзовийнинг энг нуфузли асаридир.
2. “Минҳожул вусул ила илмил усул” китоби. Ушбу асарни Қози Байзовий Тожиддин Муҳаммад ибн Ҳасан Армавийнинг “Ҳосил” китобини қисқартирган.
3. “Ал-ғоятул-қусва фи диroyтил фатва”. Ушбу асар Хужжатул ислом Ғаззолийнинг “Васийт” китобини қичқартмаси ҳисобланади. Бу китобни Розинуддин Али ибн Рузбаҳо ибн Муҳаммад ал-Хонжий шарҳлаб “Ан-нихая фи шарҳил ғояти” номли китоб ёзган.¹³ Шунингдек ушбу китобни Шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Зоҳирий Шофеъий назмга солган ва уни “Кифоя” деб номлаган¹⁴
4. “Товалибул-анвор фи усулид-дин”. Асनावий шундай дейди: “Бу калом илмида мухтасар ва дақиқ тарзда ёзилган китобдир”.¹⁵ Ҳожи Халифа шундай дейди: “Бу матн китоби бўлиб, кўплаб уламолар фойдаланишган. Натижада бу китобга Абус-Сано Шамсуддин Маҳмуд ибн Абдур Роҳман Асфaҳоний фойдали шарҳ ёзиб уни “Матолибул-анзор” деб номлади”.
5. “Ат-таҳзиб вал-ахлоқ”. Бу асарни Қози Байзовий тасаввуф илмига бағишлаган.
6. “Луббул албоб фи илмил иъроб”. Ибн Ҳожибнинг “Кофия” асари мухтасари. Кашфуз зунун соҳиби шундай дейи: “Бу китоб кўплаб фойдаларни ўз ичига олади. Қисқа лекин қувватли лафзлар билан ёзилган.
7. “Низомут-таварих”. Бу китоб форс давлатларининг тарихини ўз ичига олади. Қози Байзовий ушбу китобни форс тилида ёзган бўлиб, Одам Атодан Байзовийнинг асригача фаолият олиб борган форс давлатларининг тарихини келтиради.¹⁶
8. “Мисбаҳул-арвах”. Бу калом илмига оид китобдир. Бу китобнинг аввалида шундай дейилган: “Ҳар бир мавжуд нарсадан олдинги ягона бўлган Аллоҳга ҳамд бўлсин”. Бу китоб уч томдан иборат. Бу китобни Қози Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Фарғоний Табризий шарҳлаб китоб ёзган.
9. “Китабун фил мантик”¹⁷
10. “Рисалатун фи мавзуъатил-улум ва таърифиха”

¹¹ Мирзо Муҳаммад Бақир Мақсувий Ҳаванисорий Асбаҳоний. Ровзотул жаннат фи аҳвалил уламо ва садат. Ж-5. - Қум. «Муҳр истивор» нашриёти, х. 1391 й –Б. 134

¹² Шайх Шихобиддин ал-Хивожий ал-Мисрий ал-Ҳанафий. Иноятул қози ва кифаятур розий. Ж-1 – Байрут. “Дору содир” нашриёти, -Б. 403

¹³ Муъийниддин Абул Қосим. Шаддул азар ва ҳаттул авзар. – Техрон. “Техрон” нашриёти, 1985 й –Б. 299

¹⁴ Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й - Б. 1193

¹⁵ Жамолиддин Абдурраҳим ал-Асनावий. Ниҳаятус суал фи шарҳи минҳажил вусул. Ж-1. - Қоҳира. «Салафия» нашриёти, х. 1343 й. –Б. 5

¹⁶ Тамрон Бузар Хумайрий. Даиротул маъорифул исламия. Ж-9. Қоҳира. “Тамрон вазр хумайрий” нашриёти. –Б. 33

¹⁷ Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, -Б. 1705

11. “Мухтасар фил ҳайяти”
12. “Китабун фи асмаиллаҳил-хусна”
13. “Ал-ийзоҳ фи усулиддин”. Асनावий “Минҳож” китобининг муқаддимасида шундай дейди: Зора у “Мисбоҳ” китобиға ёзилган шарҳ бўлса.

Қози Байзовийнинг бошқа китобларға ёзган шарҳлари:

1. “Шарҳу тухфатил аброр”. Бу Имом Бағавийнинг ҳадис илмиға оид “Масобиҳус сунна” китобининг шарҳи ҳисобланади.
2. “Шарҳул маҳсул”. Бу Имом Фаҳруддин ар-Розийнинг усулул фикҳға оид “Маҳсул” китобининг шарҳи ҳисобланади.
3. “Шарҳул мунтахаб фи усулил фикҳ”. Бу китобни Қози Байзовий Фаҳруддин ар-Розийнинг “Маҳсул” китобидан қисқартирган.
4. “Мирсодул-афҳам ила мабадиул аҳком”. Ибн Ҳожибнинг мухтасарининг шарҳи ҳисобланади. Бу китоб кўп мартаба шарҳланган. Унда матн ва шарҳнинг фарқи йўқ. Лекин бу китоб мустақил китоб кабидир.¹⁸
5. “Шарҳут-танбийҳ”. Турт жилдлик Абу Исҳоқ аш-Шерозийнинг Имом Шофеъий фикҳиға доир “Танбийҳ” китобининг шарҳи. Бу ҳақида Асनावий “Минҳож”нинг муқаддимасида зикр қилган. Шунингдек, “Кашфуз зунун” соҳиби “Танбийҳ”ни шарҳлаганлар қаторида уни зикр қилмаган.¹⁹
6. “Шарҳул Кофия фин наҳв”. Бу Ибн Ҳожиб Моликийнинг “Кофия” асарининг шарҳи ҳисобланади.
7. “Шарҳул фусул”. Насируддин ат-Тусийнинг “Фусулул хаважа”.

Қози Байзовий луғат, наҳв, калом, мантик, фикҳ, усули фикҳ илмлари борасида кўплаб асарлар ёзган ва сермаҳсул ижод қилган олимлардан бири эди.

Юкорида санаб ўтилган илмлар унинг “Анворут танзил ва асрорут таъвил” номли тафсирида очик-ойдин кўриниб туради. Унинг тафсирини

ўқиган киши, Қози Байзовийнинг калом илмида маҳоратли эканлигини билиб олади. Оят тафсирида ҳақиқатни юзаға чиқариб, мантиқдан унга далил келтиради ва унга муқаддима келтириб, натижаларни келтириб чиқаради. Баъзида муътазила ва бошқа фирқаларға ўзининг мазҳабига хилоф қилганларға мантиқ билан раддия беради.²⁰

Шунингдек, “Тафсирул Байзовий” асарида тасаввуф ва фалакиёт каби илмлар ҳам кенг ёритилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қози Байзовий ўз замонасининг тафсир, фикҳ, луғат, наҳв, калом илми, усули фикҳ, тасаввуф ва фалакиёт каби илмларини жуда яхши билган, кўплаб шогирдларға устозлик қилган ва нодир асарларини келажак авлодларға мерос қилиб қолдирган буюк сиймолардан эди.

¹⁸Ҳожи Халифа. Кашфуз зунун ан асамал кутуб вал фунун. Ж-2. - Ливан. «Ваколатул маъориф» нашриёти, 1941 й. – Б. 1803

¹⁹Ўша асар –Б. 1803

²⁰Юсуф Аҳмад Али. Байзовий ва манҳажуху фит тафсир. - Макка. «Уммул куро» университети, -Б. 285